

Sõda – inimsoo skisofreenia?

Kuidas sellest aru saada konfutsianismi ja budismi kaudu

Märt Läänemets

Sõjavastane liikumine on hästi põhjendatud. Ma palvetan selle edu eest. Aga ma ei suuda vältida närvivat hirmu, et see liikumine kukub läbi, kui jätab puutumata igasuguse kurja juure – inimese saamahimu.

Mahatma Gandhi¹

Käe tõstmist oma ligimese vastu, inimese tapmist inimese poolt on inimsivilisatsiooni algusest peale peetud rängimaks kuriteoks. Kristlastel seisab keeld tappa kümne käsu hulgas, budistidel viie käitumisjuhise seas. Muistsed seaduseandjad nägid tapmise eest ette karmi karistuse, enamasti surma. Tapjale pidi saama tasutud samaga, see tähendab tapjal ei olnud kohta tsiviilühiskonnas teiste inimeste seas. Humanismi edenedes oleme tänaseks jõudnud sinnamaale, et ka tapjate suhtes paljudes ühiskondades enam surmanuhtlust ei rakendata, seega inimese tapmine tsiviilühiskonnas mis tahes motiivil on kuulutatud normatiivselt tabuks. Eks väljenda see õiguses sama põhimõtet, mida religioonide käsulaused kuulutasid juba aastatuhandeid tagasi: inimesel ei ole õigust võtta elu teiselt inimeselt, sest see on jumala antud, seega püha, nagu kristlastel, või unikaalne võimalus vabaneda kannatusest ja jõuda nirvaanasse, nagu budistidel. Mõlemad rõhutavad inimeseksolemise erilist paljude teiste olendiliikide seas kõrgemate vaimsete sihtide saavutamiseks, nimetatagu seda siis jumalaks või nirvaanaks. Tapmine on suurim patt, sest see lõikab läbi inimese võimaluse seda saavutada, nii tapjal kui ka tapetul. Sestap on igati mõistetu inimelu hoidmise ülimal kohustus nii religioonides kui ka õiguses, mis mõlemad korrastavad inimeste ühiselu.

Kuid on üks valdkond, kus kummastavalt ei religioonide ega õiguse normid, ei jumalikud ega inimlikud seadused kehti või on pahupidi pööratud ja tapmise keeld muutunud hoopis tapmise kohustuseks. See on sõda. Kuigi sõda kujutab endast ja on alati kujutanud ju tapmist eriti suures ulatuses, massimõrva kõige jubedamal moel, leiavad need sel puhul alati õigustuse. Tänapäeval küll räägitakse üksikjuhtudel sõjakuritegudest, kuid sõja kui sellise legitiimsust üldiselt kahtluse alla ei seata. Sõdu on ikka peetud jumala (või ka näiteks demokraatia) nimel õigustusega, et tappes ühtesid (halbu) loome tingimused teistele (headele) kõikide inimlike ja jumalike väärtuse ja eesmärkide teostegemiseks. Sõja loogika järgi teine pool, s. t. see, keda tapetakse, ligimeste hulka ei kuulu, sest ühe või teise põhjendusega omistatakse neile omadused, mis lubavad selle välistada.

Ja nii on aegade algusest sõdu peetud, üksteist hulgakaupa maha notitud, sealjuures piinatud, vägistatud, omandit röövitud, elupaiku hävitatud, ühesõnaga tehtud jumaliku ja tsiviilõiguse seiskohalt kõige jälgimaid kuritegusid, ning seda on peetud ja peetakse tänaseni suurema osa inimkonna poolt normiks või vähemalt paratamatuseks. Muistsed Lähis-Ida raidkirjad ülistavad sõdu ja vallutusi, andes neile jumaliku õigustuse. Sama leiame Hiina vanimatest ajalooramatutest, kus võitlusele võimu pärast on antud „taeva tahte“ täitmise tähendus. Lugematutest „pühadest sõdadest“ kesk- ja uusajal rääkimata.

¹ M. Gandhi. Mõtteid ja vaateid (tlk. R. Lias). Ilmamaa, Tartu, 2015, lk. 61. (Originaal: Mahatma Gandhi, „Non-Violence – The Greatest Force“, raamatus: Mahatma Gandhi. The essential writings, University Press, New York, Oxford, 2008, lk. 241.)

lidsetest aegadest on sõda ratsionaliseeritud. On loodud sõjafilosoofiad ja teooriaid-õpetusi, kuidas sõda tulemuslikumalt pidada ning seda jumala või mingi muu „kõrgema“ eesmärgi nimel õigustada ja põhjendada. Tänapäeval kõik teavad ja üha kordavad kuulsaima uusaja sõjateoreetiku Carl von Clausewitzi sententsi: „Sõda on poliitika jätkamine teiste vahenditega.“ Mida muud see on, kui sõja, s. t. massimõrvade, röövi jms., ehk üldisemalt igasuguste inimkannatuste teadliku tekitamise eriti suures ulatuses kuulutamine poliitika legitiimseks osaks. Kaks tuhat aastat varem löi mitte vähem ülistatud ja korratud Vana-Hiina sõjafilosoof Sun Zi inimkonna ilmselt ühe vanima süsteemse sõjapidamisõpetuse, mis kätkeb endas ühtlasi ka sõja õigustamist. Kuigi Sun Zi propageeris küll n.-ö. säästlikku sõda, väites, et „[– –] sajast lahingust sada võitu ei ole sugugi parimast parim. Sundida teine armee ilma lahinguta alla andma on parimast parim,“² on tema juhtimõte ikkagi sama, mis Clausewitzil – sõda ühel või teisel kujul on poliitikas paratamatu ja vältimatu: „Sõda on riigile suur asi, elu ja surma pinnas, allesjäämise ja hävingu kulg, mida ei tohi jätta tähelepanuta.“³

Sõda on tähtsustatud ja peetud oluliseks ka kui inimkonna tehnilise progressi mootorit. Insenerimõte ja tehniline teravmeelsus on ju ikka olnud sõja teenistuses: helgeimad pead on välja mõelnud uusi tehnilisi lahendusi ja leiutanud paremaid materjale eeskätt riistade loomiseks, et saaks kiiremini ja tulemuslikumalt tappa võimalikult palju inimesi või – pehmemal juhul – vastast hirmutada, kuni tänapäevaste massihävitusrelvadeni välja, millega saab mitme- või mitmekümnekordselt hävitada kogu inimkonna ja ilmselt kogu biosfääri planeedil Maa. Selle teadmise taustal on eriti võigas kuulata viimasel ajal sageli kasutatavat eufemismi tapamasinate kohta – „heidutusvahend“. Suuresti sõjajumala teenistuses olevast tehnilisest progressist on kõrvalsaadusi jagunud, tõsi küll, ka tsiviilsfääri ja parandanud oluliselt meie materiaalist heaolu. Seda peetakse sõja ja sõjanduse suureks positiivseks panuseks tsivilisatsiooni arengusse.

Nii olemegi olukorras, kus inimkonna „suur narratiiv“ on tegelikult sõja narratiiv. Iga rahva ülistatuimad kangelased on sõjasangarid ja väejuhid, seega inimesed, kes on kõige rohkem tapnud ja tapatalguid korraldanud. Kriminaalsed mõrvarid ja massimõrvarid on samuti sageli ümbritsetud tume-romantilise legendaarse auraga, kuid üldiselt peetakse neid ikkagi pigem hälvikuteks. Sõjasangarid aga säravad kustumatus hiilguses. Sõjaajaloolased kirjutavad põlvest põlve sõjakeskseid ajalugusid, nõnda üha tootes ja taastootes mentaliteeti, arusaamist ja usku, et sõda on inimkonna elu olemuslik osa.

Ilmselt sama kaua, kui on olemas olnud üha taastoodetav sõja narratiiv, on õnneks olemas olnud ka selle vastandnarratiiv, mis ei erista sõda muust inimtapust, ei heroiseeri seda, vaid püüab näidata selle absoluutset vastuolulisust tegeliku inimloomusega ja leida teid sõja vältimiseks või üldse ärakaotamiseks. Esimesena tuleb kohe meelde Vana-Hiina eespool mainitud sõjateoreetiku Sun Zi kaasaegne Konfutsius, kes ütles: „[– –] ärge tundke muret / inimesi on vähe // ometi tundke muret / ei ole võrdsust // ärge tundke muret / valitseb vaesus // ometi tundke muret / ei valitse rahu.“⁴ Kui temalt küsiti, kuidas valitseda, ütles ta küll: „ohtralt toitu / ohtralt relvi / avameelsus“⁵ kuid lisas, et kui kõiki kolme ei saa, siis esmalt loobutagu relvadest. Konfutsius, muide, kutsus juba kaks ja pool tuhat aastat tagasi üles loobuma ka surmanuhtlusest, leides, et seda peaks valitsemisel asendama õilsate valitsejate kõlbeline eeskugu, mis rahvast kõige tõhusamalt mõjutab.⁶

² Sunzi III: 2, raamatust: Sun Zi. Sõja seadused. (Tlk. M. Läänemets). Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused, Eesti Keele Sihtasutus, Tartu, Tallinn, 2011, lk. 135.

³ Sunzi I: 1, samas, lk. 117.

⁴ Vesteid ja vestlusi XVI: 1, raamatust: Konfutsius. Vesteid ja vestlusi. Keskmine tavaline. Suur õpetus. (Tlk. L. Mäll). Lux Orientis, Tartu, 2009, lk. 232.

⁵ Vesteid ja vestlusi XII: 7, samas, lk. 170.

⁶ Vt. Vesteid ja vestlusi XII, 19, samas, lk. 175.

Hiinas sekundeeris Konfutsiusele sõjavastasusega kõige enam tema nimekaim järeltulija Meng Zi, kes küsis ühelt omaaegselt võimurilt retooriliselt: „Tappa inimest malaka või mõõgaga, kas on seal mingit vahet? [– – –] Tappa mõõgaga või valitsemisega, kas seal on mingit vahet?“⁷ Samas vestluses lisab ta hiljem: „[Taevaaluse] suudab ühendada see, kellele ei meeldi tappa inimesi.“⁸

Ka konfutsianistide suhtes üldiselt opositsiooniliseks peetav taoismi mõttetark Lao Zi ühineb eelkõnelejatega ometi sõjavastalisuses: „relvad pole õnne riistad / olendid neid vihkavad / sellepärast / kulgejad ei tarvita [– – –] relvad pole õnne riistad / pole õilishinge riistad / tarvitan kui teisiti ei saa / ülimalt seane aga rahu / võidan küll kuid ilusaks ei pea / ilusaks kui peaksin / rõõmustaksin inimestapust“,⁹ ja veel: „sirgemeelselt riiki valitsetakse / kõvermeelselt relvi haaratakse / tegudeta taevaalust saadakse [– – –] palju keeldusid ja tabusid on taeval all / rahvas üha vaesub / rahval palju terariistu / riigis kasvab segadus / inimestel palju andeid võimeid / imeasju tehakse / seadusi ja käske vorbitakse / röövleid vargaid palju saab.“¹⁰

Eks sõjavastasust ja sõja samastamist igasuguse muu tapmise kui rängima inimsusevastase kuriteoga leia kõikide kõrgtsivilisatsioonide nii vanaaja õpetajate tekstidest kui ka uusaja ja tänapäeva mõtlejate teostest, aga piirdume siinkohal ülaltoodud Vana-Hiina näidetega ning läheme edasi küsimusega, miks inimkond ikkagi selliste ambivalentsete ja olemuslikult nagu üksteist välistavate tõmbejõudude pingeväljas võngub. Ühelt poolt juhib meid tendents õnnele ja enesesäilitamisele kokkuhoidmise, samastumise ja koostöö kaudu, teiselt poolt aga ehk vast küll samast soovist ja taotlusest lähtuv, kuid ometi vastassuunaline tung agressiivsusele ja teiste hävitamisele, keda me just nagu arvaks enda rahu- ja elusoovide täitumisele takistuseks olevat või kelle arvel me neid täita soovime.

Väga lihtsustatult võib öelda, et esimene tendents lähtub indiviidist, teine grupist. Mõned näevad üksikute ja hulkade käitumises suurt vahet, aga edasise lühianalüüsi käigus püüame jõuda välja tõdemuseni, mis sellise vahetegemise tegelikult tühistab. On selge, et üksikisiku, nii inimese kui ka kõige primitiivsema elusorganismi esmane tung on suunatud olemasolule enesesäilitamise ja õnnetunde tagamise kaudu. Ehk nagu XIV dalai-laama Tendzin Gyatso sageli oma kõnedes ja kirjutistes esile tõstab budistliku maailmavaate selgituse alusena: „Kõik olendid soovivad õnne.“ On palju uurimusi, mis tõestavad, et juba väga varasel evolutsioonietapil on organismidele selgeks saanud, et üldjuhul õnnestub enesealalhoid koostöös paremini kui üksi. Seda alates bakterite ja muude ainuraksete kolooniatest ja rakkude koostööst hulkraksetes organismis kuni nn. kõrgemate loomade keeruliselt struktureeritud karjade ja inimühiskonnani välja. Inimene bioloogilisest vaatepunktist on kollektiivne loom ja ka „kultuurilise loomana“ saab ta inimese kui sellisena eksisteerida ainult koos omasugustega üksteist toetades ja abistades üsna keerulises tööjaotuses ehk kokkuvõtlikult – inimkeskkonnas. Koostöö on inimese puhul eksistentsiaalselt hädavajalik.

Kuid inimene tänu oma nutikusele on vallandanud ka teise, ennasthävitava tendentsi. Nutikuse teene on esmalt see, et mingist hetkest alates inimpopulatsioon kasvas kohutava kiirusega (muidugi teiste liikide arvel, neid hävitades, aga samal ajal küllalt suurel määral ka nendega koostöös, mis enamasti on olnud küll ühepoolne ehk siis seisnenud teiste ärakasutamises, kuid siiski mitte ainult), kuni alampopulatsioonid – ürgkarjast hõimude ja tänapäeva riikide ning superriikideni välja – muutusid üksteise konkurentideks. Ja siinkohal vallandas inimeste nutikus nüüd omaenda liigikaaslaste ehk ligimeste vahel vahet tegeva grupiteadvuse – „meie“ versus „nemad“. „Meie“ seas kehtib koostöö ja ligimesearmastuse printsiip ning ligimese/grupiliikme tapmine on kuritegu; „nende“ suhtes aga mitte, sest „neid“ ehk „teisi“ tole-

⁷ Mengzi 1A: 4, artiklist: M. Läänemets, „Inimliku valitseja otsinguid“ – Tuna 2000, nr. 3, lk. 98.

⁸ Mengzi 1A: 6, samas, lk. 98.

⁹ Laozi XXXI, raamatust: Lao-zi. Daodejing (tlk. L. Mäll), Loomingu Raamatukogu, 1979, nr. 27, lk. 30–31.

¹⁰ Laozi LVII, samas, lk. 46.

reerides võime kaotada „meie“ eksistentsiks ja edasikestmiseks vajalikku (toitu, asuala, muid „ressursse“). „Teistega“ suhtlemisel oli siis kaks viisi: kas teha nad „meie omaks“ neid allutades ja assimileerides või hävitada, kui nad „meie omaks“ ei tahtnud saada. See, et „nemad“ olid/ on ka meie ligimesed ja liigikaaslased, ei mänginud enam rolli ning läbi aegade on leitud põhjendusi ja õigustusi, miks „neid“ ei saa ega tohigi „meiega“ võrdväärteteks pidada.

Selsamal lihtsal vastandamisel rajanebki kogu sõja loogika ja „filosoofia“. (Sõja pidamise tehnilistel ja poliitilistel aspektidel à la Clausewitz ja Sun Zi ei ole siinkohal mingit tähtsust.) Sisu, põhjuste ja eesmärkide poolest ei erine tänapäeva sõjad mitte millegi poolest ürgkarjade või hõimude vahelistest kokkupõrgetest ja vastastikustest mahanottimistest. Sellel, et iga sõda on kellegi poolt vaadatuna „õiglane“ kaitsesõda ja kellegi teise poolt vaadatuna „agressioon“, ei ole taas sõja olemusest lähtuvalt mingit tähtsust. Sõda oli ja jääb ürginstinktidel põhinevaks teatud grupi poolt, aga globaalse teadvuse tekkides praktiliselt kogu inimkonna poolt akt-septeeritud ja legitimeeritud tapmiseks ühtede inimgruppide huvides teiste arvel. Erinevus ürgkarjast on ainult tehnikate ja kultuuriliste „pealisehituste“ keerustumises, mis on muutnud sõjad ühelt poolt tohutu efektiivseteks, samas ka ressursiinõudvateks, ja teiselt poolt pimestanud propaganda ja poliitretoorikaga tänapäeva inimese kriitilise mõtlemise sõjale hinnangu andmisel ning pannud ta võtma sõda kui midagi inimkultuurile igiomast, küll hulkadele kannatusi toovaks, kuid ometi normaalseks ja isegi vajalikuks nähtuseks, millest ei saa loobuda.

Nagu ülalpool öeldud, on „sõjanarratiivi“ kõrval siiski läbi inimajaloo kestnud ja arenenud ka „rahanarratiiv“, mille peamisi kandjaid on olnud nn. teljeajastul tekkinud suured humanistlikud õpetused. Neist mõjukaimad on olnud konfutsianism, budism ja kristlus (mida Lin-nart Mäll määratles kui humanistlike baastekstide õpetusi), kuid siia ritta käib kindlasti ka vanakreeka sokraatiline filosoofia. (See, et kõik need on institutsionaliseeritud religioonideks ja/või ideoloogiatega kujunenult sõjanarratiivi teenistusse rakendatud, on omaette lugu ja näitab viimase suhtelist tugevust.) Kõiki neid ühendab tolle aja kohta revolutsiooniline arusaam, et inimene, inimeseks olemine on ülim väärtus ja kõikidesse inimestesse eranditult, vaatamata nende grupilisele (rahvuslikule, rassilisele, soolisele, seisuslikule) kuuluvusele, tuleb suhtuda kui ligimesse, kui iseendasse. Igasugune vägivald, olgu individuaalne või grupiviisiline, ühiskondlikult või riiklikult õigustatud, ei kuulunud sellesse narratiivi.

Inimestevahelise vaenu ja vägivalda põhjusi hakati nägema inimmeele kui sellise ebatäiuslikkuses, selles, et seal valitsesid teatavad tumedad inimesi üksteisele vastandavad ja lõppkokkuvõttes sõja ja hävinguni viivad tungid. Olulisimaks sai inimeste meeleparandus. Muud väljapääsu inimkonda haaranud tapahullusest ei nähtud. Ja seda hakatigi kuulutama.

Inimese meeles valitsevate heade ja halbade osiste ja tungide kirjeldused ning meeleparandusteod olid õpetuseti erinevad, kuid üldine suundumus üks: ainult iseennast parandades saame parandada maailma ja see on iga inimese enda vastutus. Süsteemse ja rakendusliku lähenemisega jõudis kõige kaugemale ilmselt budism, milles töötati välja lausa teaduslik süsteem inimese vabastamiseks hävitavatest tungidest ja kannatusest, mis ongi mõiste „nirvaana“ sisuks.

Kurja juureks, nii nagu selle kirjutise moto autor, tänapäeva tuntuim ja mõjukaim rahuprophet Mahatma Gandhigi, pidasid muistsed targad inimese egoismil põhinevat (oma)kasu tungi. Konfutsius on seda väljendanud otse ja lihtsalt: „otsid omaku / ometi tegutsed / külvadki vaenu.“¹¹ Selle vastukaaluks on inimlikkus, mida määratleti ligimesearmastuse ja enda samastamise kaudu teistega: „Mis on inimlikkus? [– – –] Armastada inimest.“¹² Ja loogilise järeldusena: „nad otsisid inimlikkust / nad leidsid inimlikkuse / kust siis kurjus.“¹³

Ka Meng Zi tõstis oma nõuannetes esile kasu printsibist lähtumise kahjulikkuse valitsemisel: „Miks kuningas kasust räägib, kui on ometi olemas inimlikkus ja kohasus! Kuningas räägib,

¹¹ Vesteid ja vestlusi IV: 12, Konfutsius, lk. 76.

¹² Vesteid ja vestlusi XII: 22, samas, lk. 177.

¹³ Vesteid ja vestlusi VII: 15, samas, lk. 113.

kuidas oma riigile kasu tuua. [---] Ülemad ja alamad riidlevad kasu pärast, riik aga läheb hukka. [---] Kuningas rääkigu ainult inimlikkusest ja kohasusest. Milleks üldse rääkida kasust?“¹⁴

Eks Kristuse õpetussõna „[---] hõlpsam on kaamelil minna läbi nõelasilma kui rikkal minna Jumala riiki“¹⁵ käi sellesama kohta.

Budism, mis läks nii inimmeele analüüsil kui ka vabanemistee arendamisel ja juhiste väljatöötamisel kõige kaugemale, ei piirdunud omakasu eraldi väljatoomisega, vaid sätestas kannatuse (ning kurjuse ja vaenu) põhjustena kolm janu: olemise ehk elu janu, lõbujanu ja olematuse ehk surma janu. Nii kaua, kui need pole välja juuritud, ei lõpe maailmas vaen ega kannatus. Tähelepanuväärne on see, et nimetatud janud katavad üsna täpselt neid kahte vastandlikku tendentsi inimsoo toimimises – enesealahoju ja enesehävitamise tungi –, millest eespool põgusalt juttu oli. Janusid toidavad „kolm mürki“, millest hargnevad kõik meie loendamatud emotsioonid: iha, viha ja rumalus ehk teadmatus. Kogu väline tegevus lähtub nendest: ühelt poolt väljapoole institutsioone ja tegevusmustreid luues, teiselt poolt tagasisidena neid kolme üha taastootes.

Piltlikult on seda protsessi tänapäeva sotsiaalteooriate võtmes mitmest aspektist kirjeldanud Ameerika budistlik filosoof David R. Loy oma ka eesti keeles ilmunud raamatus „Raha, seks, sõda, karma“, kus ta vaatleb neid kolme mürki institutsionaliseeritud kujul omavahel läbipõimununa: iha ehk ahnus – tänapäeva kasvule ja kasumitootmisele orienteeritud kapitalistlik majandussüsteem; viha – riikide jõustruktuurid (politsei, sõjavägi), valmis hävitama neid, kes jäävad jalgu võimukate gruppide kasumitootmisele; rumalus ehk meelete – tänapäeva massimeedia ja reklaam, mis üha pimestab ja nüristab inimmeelt suunamaks teda kasvavale tarbimisele ja mitte lastes näha tõelisi probleeme.¹⁶ Nii kaua, kui see ratas käib, maailm ei muutu ja käesoleva kirjutise peateemana esitatud sõda kui inimsoo hullusest tingitud massihävituse ei vaibu. Muutused saavad aga toimuda ainult iga üksikisiku kaudu.

Kas meil on lootust? Ilmselt on. Tuleb tõdeda, et rahunarratiiv on vaatamata kõigele aastasade vältel tugevnenud, ja vaatamata kõigele on tõi see, et *summa summarum* ei ole meie maailm olnud mitte kunagi nii otsese vägivalda vaba kui tänapäeval. Sõdu küll alustatakse ja peetakse, aga valdav hoiak on sõjavastane. Ajalugu saab vaadata mitte ainult sõdade ajaloona, vaid ka humanismi ja rahusõnumi võidukäigu ajaloona. Ja mitte kunagi ei ole see rahunarratiiv levinud nii kiiresti ja nii paljudeni kui tänapäeval. Selle vilju me aga alles näeme... kui inimkond enne end institutsionaliseeritud iha, viha ja rumaluse rattas kokku ei jooksuta.

Ja lõpuks, budismi paatosest lähtuvalt, kui suudetaks järgida kas või seda ühte lihtsat mõttesalmi „Dhammapadast“ – „Võida viha viha puudumisega, võida kurjus headusega! Võida ihnsus heldusega ja valelikkus tõega!“¹⁷ –, oleks maailma hädad likvideeritud. Sest: „Kui palju suudaksin ma tappa vaenlasi, keda on otsata hulk? Kui ma aga olen meeles tapnud viha, siis on ka kõik vaenlased tapetud.“¹⁸

Essee on kirjutatud ETF grandi 9256 toetusega.

Märt Läänemets

(1962), PhD, Tartu Ülikool, ajalugu, sinoloogia vanemteadur,
Tartu Ülikool, 51014 Tartu, mart_laanimets@yahoo.com

¹⁴ Mengzi 1A: 1. – Tuna 2000, nr. 3, lk. 97.

¹⁵ Mt 19: 24, Eestikeelne Piibel internetis: <http://www.piibel.net/#q=Mt%2019,%2024> (vaadatud 03.07.2015)

¹⁶ D. Loy. Kolm mürki institutsionaliseeritud kujul. – D. Loy. Raha, seks, sõda, karma: märkmeid budistlikuks revolutsiooniks. Budakoda, Tallinn, 2012, lk. 84–91.

¹⁷ Dhammapada 223. – Budismi pühad raamatud, I (tlk. L. Mäll), Lux Orientis, Tartu, 2004, lk. 78.

¹⁸ Šāntideva. Bodhitšarjāvatāra. V:12. – Budismi pühad raamatud, III (tlk. L. Mäll), Lux Orientis, Tartu, 2008, lk. 43.